

1964 Sürgünleri: Kıbrıs Meselesi mi, «Prensip» Meselesi mi?

Baskın Oran

1964 Sürgünleri konusuna, önce kısa bir teknik bilgi vererek başlamakta yarar var:

16 Mart 1964 tarihinde Türkiye, 30 Ekim 1930'da Yunanistan'la yaptığı "İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi"ni¹ tek taraflı olarak feshetti. Bu fesih kararının uygulanmasına anlaşmanın hükümlerine göre altı ay sonra başlanması gerektiği halde², T.C. hükümeti iki ayrı maddeye dayanarak uygulamayı hemen devreye soktu.³

Bunlardan biri olan Md. 2'ye göre⁴, "zararlı faaliyet" sürdüren 997 kişi derhal sınır dışı edildi. Ayrıca Fener'den 2 metropolit vatandaşlıktan çıkarılarak sınır dışı edildi.

Fesih kararını derhal uygulamanın dayandırdığı diğer madde ise (Md. 16) şu şekildedeydi: "*Ülke savunması ve genel güvenliği ilgilendiren konularda ithalat ve ihracatta iki ülkenin birbirlerine tanıdıkları ayrıcalıklar kaldırılabilir.*"

Uygulamadan mağdur olanların arasında 12.724 Yunan vatandaşı Rum vardı. Bunlar Yunanistan'dan gelmemiş olan İstanbullulardı. İstanbul'u kurmuş, en az üç bin yıldır burada yaşayanların çocuklarıydılar. Sadece uyruklukları Yunanlı idi.

Toplam 7.603 kişi, ikamet süreleri uzatılmadığı için ülkeyi terke zorlandı. Bunlara sonradan vize de verilmedi. Sadece 1.134 kişinin yaşlılık, hastalık veya eğitim nedenleriyle bir süre daha Türkiye'de kalmalarına izin verildi.

Sürgün kararından Yunan uyruğu olan Levantenler de etkilendiler. Komşumuz bir Levanten 62 yaşındaydı, 140 yıldır Türkiye'de oturan Venedik kökenli Katolik ailesi 1700'lerde Korfu'ya, Korfu Yunanistan'a devredildikten sonra 1825'te İstanbul'a, 1902'de de İzmir'e yerleşmişti. Sonuç olarak Yunan uyruklu gözüktüğü için sınır dışı edildi.

Bunlar olurken, "Vatandaş Türkçe Konuş" ve "Alışverişi Türk'ten yap" kampanyaları sürüyordu. "Bu işyerinden alışverişi yapılı" şeklinde hazırlanan pankartlar Müslüman-Türk dükkânlarına asılmıştı. Tophane Et Kesicileri Derneği, 15 ton kadar eti Rum kasaplara satmama kararı aldı.⁵

¹ Bu konuda bkz. Melek Fırat, "2) 30 Ekim 1930 Anlaşmaları", B. Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I (1919-1980)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 347-349.

² Md. 36: "Anlaşma onay tarihinden 1 ay sonra uygulamaya girecek ve süresi 2 yıl olacaktır. Bu tarihten itibaren anlaşma tarafların biri 6 aylık bir süre tanıdıktan sonra anlaşmayı feshetme hakkına sahiptir."

³ 1964 olayı konusunda bkz. Hülya Demir ve Rıdvan Akar, *İstanbul'un Son Sürgünleri, 1964'te Rumların Sınırdışı Edilmesi*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

⁴ Md. 2: *Taraflardan her biri, gerek kanuni bir hüküm neticesinde, gerek ahlaki ve sıhhi güvenlik ve dilencilik hakkındaki kanun ve uygulamalara uygun olarak, gerek devletin iç ve dış güvenliği gerekçesiyle, diğer tarafın tebaasına ülkesinde yerleşmeyi ve oturmayı kişisel tedbirle yasaklamak ve bu tip insanları ülkesinden sınır dışı etmek hakkını saklı tutar.*

⁵ Halil Şimşek, "İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi'nin Feshi ve Yunan Uyruklu Rumların Sınır Dışı Edilmeleri (1964)", <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/46386>, s. 253.

2 Kasım 1964 günü bir Gizli Kararname çıkarıldı.⁶ Buna tabi olan kişilerin taşınmazları üzerindeki her türlü tapu işlemi durduruldu ve gelirleri bloke edildi. (1988’de Turgut Özal tarafından “Davos Ruhü” atmosferi içinde kaldırılacaktır). 2.902 adet gayrimenkule el kondu. Değerleri hakkında tahminler, Türk tarafına göre 200 milyon dolar, Yunan tarafına göre 500 milyon dolar, basına göre de 2 milyar dolar civarındaydı.

1964 Sürgünleri sonucunda yaklaşık 12.000 Yunan vatandaşı Rum ile birlikte, onların yakın akrabası olan 30.000 Türk vatandaşı Rum da ayrıldı. Yanlarında sadece kişisel eşya olarak 20 kiloluk birer valiz ve 200 TL para (=22,2 dolar) götürmelerine izin verildi.

Bu olayın resmî gerekçesi olarak hep Kıbrıs Sorunu öne sürüldü. Burada, 1964 sürgünlerinin nedeninin Kıbrıs olayları mı olduğu, yoksa Ulus-devlet’in bir “prensip meselesi” mi olduğu sorusuna cevap arayacağız.

1964’ün hukuksal geçmişi

Türkiye ve Yunanistan arasında 1923 ve 1930 tarihlerinde imzalanmış 3 tane ikili anlaşma konumuzla ilgilidir:

1. 30 Ocak 1923’te Lozan’da imzalanan “Türk ve Rum Halklarının Mübadelesi Sözleşmesi”⁷

Burada kural, Rum Ortodoks Türk vatandaşlarının Yunanistan’a, Müslüman Yunan vatandaşlarının da Türkiye’ye zorunlu göçürülmesidir (Md. 1). Bu kuralın istisnası Md. 2’de belirtilmişti: İstanbul’da oturan Rumlar ve Batı Trakya’da oturan Müslümanlar (“*Mübadele... İstanbul’da oturan Rumları ... kapsamayacaktır*”). İstanbullu Rum tanımı da aynı maddede “Etabli” [yerleşik] olarak yapılmıştır (1912 İstanbul sınırları içine 30.10.1918’den önce yerleşmiş bütün Rumlar, İstanbul Rumu’dur.”). Yani mezhep ve uyruk belirtilmemiştir, dolayısıyla her mezhepten ve her uyruktan tüm İstanbul Rumları kalabilmiştir. Bunların bir kısmı Yunan uyrukludur ve 1964’te sınır dışı edilenler bunlardır.

2) 1930 yılında ise, Avrupa’da oluşan ortak güvenlik sorunları ve dünya ekonomik bunalımı nedenleriyle iki ülke arasında bir yakınlaşma olmuş ve toplam 4 anlaşma yapılmıştır. Bunlardan 2’si konumuzla doğrudan ilgilidir.

a) 10 Haziran 1930 “Ankara Anlaşması”

Zorunlu nüfus mübadelesinden kaynaklanan siyasal ve ekonomik sorunları çözmeye odaklanmış bu anlaşmayla bazı mülkiyet hakları teslim edilmiştir: “*Yunan uyrukluların İstanbul’daki mallarına eğer daha önceden el koyma, haciz ve işgal gibi önlemler uygulanmışsa, bunlar 1 ay içinde kaldırılacak ve bu mülkler sahiplerinin tam ve serbest kullanımına iade edilecektir.*”

b) 30 Ekim 1930’de 3 anlaşma imzalanmıştır: “Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması,” “Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol,” ve “İkamet, Ticaret ve Seyrsefain Antlaşması”.

⁶ Metni için bkz. B. Oran, “1964 Gizli Kararnamesi” kutusu, B. Oran (ed.), a.g.e., Cilt III (2001-2012), s. 612.

⁷ Bu konuda bkz. B. Oran, “Kalanların Öyküsü, 1923 Mübadele Sözleşmesi’nin Birinci ve Özellikle de İkinci Maddelerinin Uygulanmasından Alınacak Dersler”, Renée Hirschon (der.), Çev. Müfide Pekin ve Ertuğ Altınay, *Ege’yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 161-184. http://baskinoran.com/makale/SBFD_1998_582.pdf

Tamamen ekonomik gerekçelerle imzalanan bu sonuncusu konumuzla doğrudan ilgilidir. Buna göre iki tarafın vatandaşları diğer tarafın ülkesine serbestçe girebilecekler, orada seyahat ve ikamet edebilecekler, yerleşebilecekler ya da orayı diledikleri zaman terk edebileceklerdir. Ayrıca karşılıklı olarak “En Gözetilen Ulus” (*the most favored nation*) kaydı düşülmüştür (Md. 1).

Diğer yandan, birbirinin ülkesinde mülk edinme (Md.3), ticari faaliyette bulunma (Md. 4), şirket ve fabrika kurma (Md. 5), ithalat-ihracat yapma (Md. 10-24), gemi taşımacılığı faaliyetlerinde bulunma (Md. 25-33), miras bırakma (Md.33), eşit vergilendirilme gibi haklar getirilmiş ve böylece bugünkü AB’deki serbest dolaşım tarzı bir durum oluşturulmuştur.

Türk Ulus-devletinin (genel olarak Ulus-devlet’in) Azınlıklar Politikası:

1930 anlaşmalarının ardından 1933’te bir de “Samimi Anlaşma Belgesi” imzalayan taraflar, askerlik ve güvenlik konularında da işbirliği yapmaya karar verecekler ve “ortak sınırlarının karşılıklı olarak saldırıdan korunmasını güvence altına” alacaklardır. Dahası, 1933 ve 1934’te de ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalayacaklardır.

Fakat bütün bunlara rağmen, 1950’lerin başından beri süren Kıbrıs meselesi 1960’larda patlak verecek ve 1964 olayı ortaya çıkacaktır. Fakat bunu Kıbrıs’la değil, ulus-devletin azınlıklar politikasıyla izah etmek gerçeklere daha yakındır.

Burada, ulus-devlet (*nation-state*) kavramını tanımlayarak başlayalım.

Ulusal Devlet’le (*national state*) karıştırılmaması gereken Ulus-devlet, inşa etmek istediği ulusun tek kimlikli olduğunu iddia eden ve bu nedenle de ülkedeki egemen etnik-dinsel kimlik dışındaki kimlikleri (*alt-kimlikleri/infra identities*) reddeden devlet türünün adıdır.⁸

Ulus-devlet, bu alt-kimlikleri kimi yöntemlerle tasfiye eder. Bu topraklarda da bu yöntemler 1913’ten itibaren kullanılmıştır.⁹ Bunları temel olarak üç kategoriye ayırabiliriz:

1) Asimilasyon: “Asimile edilebilir” olduğu düşünülen azınlıklara uygulanır. Millet Sistemi’nin etkisi altındaki Balkanlar ve Ortadoğu’da bunlar egemen dinden/mezhepten olanlardır. Türkiye için Türk olmayan Müslümanlar bu kategoriden sayılır. Nitekim Balkanlar ve Ortadoğu’da hâlâ fiilen hüküm süren 1454 tarihli Millet Sistemi’ne göre ulusal kimliğin en önemli hatta tek kriteri, din ve hatta mezheptir.

2) Etno-dinsel Temizlik: “Asimile edilemez” olduğu düşünülen gruplara uygulanır. Bunlar, çoğunluktan farklı dinden/mezhepten olanlardır. Türkiye için Gayrimüslimler bu gruptandır. Bu yöntemin uygulanma türlerine hemen aşağıda geleceğim.

3) Karma Yöntem: Asimilasyon yapılamazsa/tutmazsa devreye etno-dinsel temizlik girer. 1937-38 Dersim’de başarısız asimilasyonun ardından katliam ve sonrasında da tehcir görülmüştür.

⁸ 1789’da ortaya çıkan Ulusal Devlet, egemenliğin kaynağına tanrıyı veya kralı değil, ulus’u oturtan devlet türünün adıdır. 1870’lerden itibaren ortaya çıkan Ulus-devlet ise, egemenliğin kaynağına ulus’u değil, ulus içindeki egemen etnik-dinsel grubu oturtur. Bkz. B. Oran, “Ulusal Devlet, Ulus-devlet, Üniter Devlet” kutusu, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar, Tarih, Teori, Hukuk, Türkiye*, İstanbul, Literatür Yayınları, 2018, s. 13-15.

⁹ 2014 tarihli konferansta yaptığım bu konuşmayı dört yıl sonra basılmadan önce gözden geçirirken, Türk ulus-devletinin azınlıklar politikasını çok daha ayrıntılı olarak anlatan yukarıdaki kitabımın (*Etnik ve Dinsel Azınlıklar*) 137-141 ve 233-327 sayfalar arasının okunmasını öneririm.

Mart 2005'te ise bu karma yöntem farklı bir biçimde yaşanmış; "Müstakbel Türk" olarak düşünülen Kürtlere Genelkurmay bildirisini "Sözde Vatandaş" adını takarak bir tür "manevi tehcir" uygulandı.¹⁰

Burada bizi asıl ilgilendiren etno-dinsel temizliğe geri dönersek, bu politika Gayrimüslim vatandaşlara başlıca üç biçimde uygulanmıştır: Arındırma, Ürkütme, Ayrımcılık.

a) Ülkeden Arındırma Yoluyla Dinsel Homojenlik

1913-14 yıllarında Ege, Marmara ve Karadeniz Rumlarının tehciri yaşanmıştır, ki buna katliam da dahildir. 1915'teki Ermeni Tehciri tam bir kıyımdır. 1923'teki Türk-Rum Zorunlu Mübadelesi bu tehcirin bir başka adımıdır. 1964'te yaşanan Rumların sınır dışı edilmesi de bu başlık altında mütalaa edilmelidir.

b) Fiziksel Saldırıları Yoluyla Ürkütme

1920 ve 30'larda Yahudilere yapılan saldırılar, 6-7 Eylül 1955 İstanbul ve İzmir Pogromu, 1980 ve 90'larda yaşanan Ezidi ve Süryani temizliği bu yönetime örnek oluşturur. Daha yakın dönemde Gayrimüslimlere yönelik saldırılar arasında şunlar gösterilebilir:

1986, 1992, 2003 Sinagog Saldırıları (İstanbul), 2006 Rahip Santoro Cinayeti (Trabzon) ve Rahip Brunissen Saldırısı (Samsun), 2007 Zirve Yayınevi katliamı (Malatya) ve misyonerlere saldırılar, 2007 Rahip Francini saldırısı (İzmir), Hrant Dink cinayeti (İstanbul), 2010 Rahip Padovese cinayeti (İskenderun). Ne yazık ki bu saldırılar listesi uzamaya devam etmektedir.

c) Lozan İhlalleri ve Yargı Kararları Yoluyla Dinsel Ayrımcılık

Lozan'ın hemen ertesinde Gayrimüslimlere çeşitli meslekler yasaklanmış, antlaşmanın ilgili maddeleri ihlal edilmiştir.¹¹ Örneğin eczacılık (1924) ve doktorluk (1928) için "Türk bulunmak" şartı, devlet memuriyeti (1926) ve borsa acenteliği (1928) için "Türk olmak" şartı aranmıştır (L. 38, 39). 1924 yılında Gayrimüslim avukatların tasfiyesi gerçekleşmiştir ki, bundan Rumlar % 75, Ermeniler % 73, Yahudiler % 43 oranında etkilenmişlerdir (L. 38, 39). Bunun akabinde 1926-27 yıllarında ticari şirketlerden Gayrimüslimler tasfiye edilmiş (L. 38/1, 39/1, 2, 3, 4), 1932 yılında ise bazı sanat ve hizmetlerin "Türk vatandaşlarına tahsis" sağlanmıştır.

Bu tarz baskılara ilaveten Süryaniler ve hatta diğer Gayrimüslimler uluslararası hukuka aykırı olarak Lozan'dan "feragat" zorunda bırakılmışlardır.¹²

Gayrimüslim azınlıklara Lozan'a rağmen yapılan çok çeşitli baskılar arasında şunlar da başlık halinde sayılabilir:

Rumların 1924 yılında "Türk Ortodoks Kilisesi" yoluyla Fener üzerinden baskıya maruz bırakılması (L. 40).

¹⁰ Bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar*, s. 141'den Mesut Yeğen, *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaş'a, Cumhuriyet ve Kürtler*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 74-82.

¹¹ Aşağıda verilen Lozan (L.) madde numaraları, ihlal edilen maddelerin numaralarıdır.

¹² Böyle bir feragatin uluslararası hukukta tamamen geçersiz olduğu konusunda bkz. B. Oran, *Etnik ve Dinsel Azınlıklar*, s. 237-238.

- Gayrimüslimleri Türkçe konuşurma baskıları (L. Md.38, 39).
- 1925-30: İstanbul il sınırları dışına izinsiz çıkma yasağı (L. 38).
- 1925 yılında kilise nikahı yasağı (L. 38, 40, 42, 43).
- 1923 yılından itibaren İmroz ve Bozcaada'daki yerel özerkliğin kaldırılması (L. 14).
- 1927-1951 ve 1964 yıllarında çeşitli uygulamalarla Rumca eğitimin yasaklaması (L. 40).
- 1928-2013 sürecinde Mardin'deki Süryani okullarının kapatılması (L. 38, 39, 40).
- 1930'lar ve 1960'larda yaygın biçimde uygulanan "Vatandaş, Türk Malı Kullan" ve "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyaları (L. 38, 39).
- 1934'te çıkan Soyadı Kanunu ile "yabancı ırk ve millet isimleri" kullanma yasağı getirilmesi (L. 39).
- 1941-42 Amele Taburları ("Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı") ile Gayrimüslimlere kural dışı zorunlu askerlik yaptırılması (L. 38, 39).
- 1942'de Anadolu Ajansından Musevi memurların atılması (L. 39/3).
- 1942 Varlık Vergisi gibi olağanüstü ayrımcı bir uygulama (L. 38, 39).
- Gayrimüslimlerin ayrı bir "Ecanip [Yabancı] Defteri"ne kaydı (L. 38, 39).
- 1960'larda Gayrimüslim okullarına verilmesi gereken nakdi yardımların durdurulması (L. 41)
- Aralık 1962'de ayrımcılık yapmak için Azınlık Tali Komisyonunun kurulması (L. 39).
- 1964'de Rum okullarında sabah duasının yasaklanması (L. 40, 43).
- 1971'de Heybeliada İlahiyat Okulu'nun kapatılması (L. 40)
- 1988'de "Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği"nde Gayrimüslimler için "yerli yabancılar" teriminin kullanılması (L. 38).
- 1983-2007 arasında Gayrimüslim ve yabancı okullarına "Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu" müdür başyardımcısı atanması (L. 39).
- 1968'den itibaren her Gayrimüslime gizli bir "soy kodu" uygulaması (L. 39, 40).1993'te Ermeni okullarında Ermenicenin yasaklanması (L. 40).
- Misyonerliğe ve Hıristiyanlığı yaymaya müdahale (L. 39).
- Lozan Antlaşması'nın idari kararlarla ihlalinin yanı sıra, yargı kararları yoluyla dinsel ayrımcılık da yapılmıştır:
- 1971, 1974, 1975 yıllarında ve 1936 Beyannamesi bağlamında Yargıtay kararlarında Gayrimüslim vatandaşlar için "Türk Olmayanlar" ibaresi kullanılmıştır (L. 39, 42).
- 1996'da İstanbul 2. no'lu İdare Mahkemesi tarafından TC vatandaşı bir Rum öğretmene "yabancı uyruklu TC vatandaşı" denmiş ve bu karar Danıştay 12. Daire tarafından oybirliğiyle onanmıştır (L. 39, 40).

Sonuç: Ulus-devletin "prensip meselesi"

Yukarıdaki örneklerden de açıkça görülecektir ki, Kıbrıs meselesinin 1964 olayıyla ilgisi, tetikleyici olmaktan ibarettir. 1964 Sürgünü bir “sistem” uygulamasıdır, çünkü Lozan’dan itibaren 1964’ün öncesi vardır ve sonrası olmuştur. 1964 Sürgünü, tehcirlerin sadece sonuncusudur. Söz konusu “sistem”, ulus-devlet’in azınlıklar konusundaki temel politikasıdır.